

РЕМЗИЈА ХАЏИЕФЕНДИЋ

ГЛАГОЛИ ГОВОРЕЊА У АУТОРСКИМ РЕМАРКАМА И УПРАВНИ ГОВОР

1. 0. У језику постоје ријечи које у писаноме говору имају улогу наводника (или курзива). У српскохрватском језику то би биле ријечце *вѐли*, *каже* и сл.¹ у одређеном типу исказа, као:

Одлазећи он је додао да, вели, нисам ја крив што си ти закаснила.²

Такав шаблон навођења »туђе ријечи«, *неправи управни говор*,³ у оваквој модификацији готово да се и не појављује у писаноме говору у сх. језику а и кад се појави, онда се мора посматрати као производ случајне језичке интерференције, тако честе говорне појаве. У оквирима једнога исказа ту, наиме, имамо два текста остварена са двију различитих фразеолошких тачака: говорник је у свој укључио и туђи говор и то у форми у којој је очувао своја властита граматичка обиљежја. Границу између њих сигнализира управо ријечца *вѐли*. Кад би се она изоставила (а морао би се испустити и *везник*), све што слиједи иза морало би се ставити међу наводнике јер бисмо добили један други случај употребе туђе ријечи. То је *управни говор*, нпр.:

Одлазећи он је додао: »Нисам ја крив...«

Ријечца значи »допушта« овакву конструкцију у усменоме говору (гдје

¹ У сличној се улози може појавити и ријеч *наводно*, али се од наведених битно разликује: сигнализира она увођење у текст елемената управнога говора али не неутрално, већ уз однос сумње према тим ријечима, њиховој истинитости. Ул. Б. А. Успенски, *Поетика композиције*, Нолит, Београд, 1979, стр. 53—4.

² Оваквим би ријечима одговарале у рус. језику *мол*, *де*, *дескати* и сл., како наводи Успенски, нав. дјело, стр. 53. О њиховој употреби вид. код А. М. Пешковског, *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва, 1935, стр. 430, а о сличним ријечима у другим језицима вид. R. Jakobson, *Schifters, verbal categories and the Russian verb*, у зборнику *Selected writings*, vol. II, The Hague — Paris, 1971, стр. 131.

³ То би био пријевод термина *несобсвенно-прямая речь* у наведеној књизи Успенског, док се код Бахтина, у *Марксизму и филозофији језика*, Нолит, Београд, 1980, (стр. 161), појављује као пријевод њемачког *Uneigentlich diente Rede* — неправи директни говор. Код нас се углавном појављује и као *слободан управни говор* (А. Антош, *Основе лингвистичке стилистике*, Школска књига, Загреб, 1974, стр. 108—9; Р. Катичић, *Синтакса хрватског српског књижевног језика*, Загреб, 1986, стр. 355.

је чак честа) и функција коју има у неправом управном говору, због чега је Успенски такве ријечце назвао »ријечима-наводницима« или »цитативним елементима«,⁴ веома је слична улози коју при управном говору могу да имају глаголи говорења, мишљења и хтијења. Такви су глаголи смјештени у говорников, односно ауторов текст и такође наговијештају туђу ријеч али у форми управнога говора. Пропраћени су одређеним графичким и правописним сигналимa (двотачком са наводницима или цртицом).

1. 1. Управни говор почиње да се уводи уопште тим претходним текстом (због чега, видјећемо, глагол може и да изостане) па у том смислу постаје нека врста његове допуне са »независним« односом.⁵ Но посебну улогу у повезивању таквих дијелова прознога књижевноумјетничкога текста могу да имају управо глаголи говорења у ауторским ремаркама.

Особине што их садржи управни говор у односу на ремарке са оваквим глаголима могу се од њих и разилазити по интонационо-модалним карактеристикама. Тај однос уопште може бити веома сложен и може се изучавати у различитим лингвистичким дисциплинама и са разних аспеката.⁶

Један је од њих онај којем ми приступамо. А он подразумева анализу релације између тих глагола говорења у препозиционалном положају у ауторовом тексту и управнога говора који пак овдје, у прозном књижевноумјетничком тексту, припада јунаку, главном или неком од споредних ликова.

И полазећи од тога да су глаголи говорења у уводном тексту нека врста лексичких конектора и то пропорционалних⁷, ми анализи приступамо са композиционог, односно стилистичког аспекта, по чему се заправо шаблон управнога говора и разликује од неуправнога.⁸

2. 0. За могући опис таквих односа наша лингвистичка литература не пружа материјала јер тај проблем и није изучаван, иако је питање ауторове и туђе ријечи једна од главних тема при изучавању структуре и сегментације текста подуго већ присутан у другим лингвистикама.⁹

⁴ Б. А. Успенски, Нав. дјело, стр. 55.

⁵ Р. Катичић, нав. дјело, стр. 348.

⁶ О томе је са синтаксичко-структуралнога и логичко-семантичког аспекта писала Х. Ј. Шведова у *Очерки по синтаксису русской разговорной речи*, Москва, 1960, и у раду *К изучению русской диалогической речи. Реплики — повторы, Вопросы языкознания*, 1956, No 2; међу класичне радове о томе уврштава се и рад Н. Д. Арутюнова, *Некоторые типы диалогической реакции и почему-реплики в русском языке*, ФН 1970, No 3, а од новијих радова: Т. В. Булыгина, А. Д. Шилов, *Диалогические функции некоторых типов вопросительных предложений*, Москва 1982, No 4, и Н. Д. Арутюнова, *Диалогическая цитация, Вопросы языкознания*, 1986, No 1.

⁷ Ј. Силић, *Од реченице до текста*, Загреб, 1984, стр. 128.

⁸ Р. Катичић, нав. дјело, стр. 349.

⁹ У руској, њемачкој и француској понајдуже. У француској изучавања се везују за Баилија и његове ученике, у њемачкој — за фослеровце, а у руској — за радове В. Н. Волонцина, односно М. Бахтина (вид. о томе још у Бахтина, *Марксизам и филозофија језика*,... стр. 139 и даље.

2.1. Проблем о којем је овдје ријеч још је Бахтин, али тек као опаску у фусноти, назначио. Наиме, шаблон *директног говора* има низ модификација — од случајева у којима се у ауторовом тексту припрема управни говор, до оних у којима »речи јунака преносе оне оцене и емоције којима је прожет његов објектни лик«. ¹⁰

Случајеви у којима се постављају глаголи говорења имају »битну важност за превладавање инертности директног говора«¹¹ — сигнализирало је у напомени, на једном мјесту Бахтин. А ту је управо и смјештен тип односа који разматрамо у овоме раду.¹²

3.0. У оквиру пак лингвистике текста, сразмјерно младе лингвистичке дисциплине, један је од основних проблема издвајање минималне јединице надреченичне структуре и њена сегментација. Истраживања углавном иду у два смјера — а) ка изучавању синтаксе, текста (логичко-семантичких и семантичко-синтаксичких анализа), при чему се установљава синтаксичка зависност текста, и б) ка рапчлањавању текста са аспекта његове композиционе организације. Овај други смјер обухвата »объемно-прагматическое« рапчлањавање (према обиму дијелова и у односу на читаоца) и »контекстно-вариативно«, кад се издвајају 1. ријеч аутора и 2. туђа ријеч (»као дијалог уоквирен ауторовим ремаркама«), цитирање и неправна управна ријеч.¹³

3.1. У оваквој сегментацији, на начин б), управо веома важну улогу имају издвојени глаголи и њихова семантика. Не само да сигнализирају, као што смо напоменули на почетку, границу двају текстова — један остварен с тачке гледишта аутора, и други — с тачке гледишта јунака, по правилу, већ је та граница најчешће и сигнал новог пасуса, нове надреченичне цјелине (убичајено је, наиме, да се управна ријеч издваја у нови ред, тј. посебан пасус).

На тај начин ауторов говор усмјерава, упућује, наговјештава нови сегмент прознога текста, као управни говор, развија га и истовремено вежује за себе. Тако пропозиционални карактер уводнога глагола, као конектора, остварује *постцедентну* функцију, нпр.:

Ноћу се изненада тргнем иза сна: вири мјесец кроз прозор, гори читаво двориште, а бљештави посјетилац ми се уноси у лице и *шапуће*: — Хајдемо! (БТ 91)¹⁴

¹¹ исто, стр. 151.

¹⁰ М. Бахтин, нав. дјело, стр. 151.

¹² У руској је литератури тај проблем, истина у опраниченом обиму и више прегледно, изучаван, у назнакама, с обзиром на дугу традицију интереса за туђу ријеч уопште. Навешћемо неке радове, зборнике: *Индивидуально-художественный стиль и его исследование*, Киев—Одеса, 1980, стр. 90—104; *Стилистика художественной литературы*, Москва, 1982, стр. 128—135; Чумаков, Р. М., *Синтаксис конструций с чужой речи*, Киев, 1975.

¹³ И. Р. Гальперин, *Текст как объект лингвистического исследования*, Москва, 1981, стр. 51—2.

¹⁴ Стиписак извоира дат је на крају рада.

Развијачка улога оваквих глагола, у смислу прогресије текста, на мјесту међутекстовних сегмената, очигледна је (шапуће — шта — хајдемо). Но глагол говорења на неки је начин, по својој семантици, и специфичан: семантичка компонента »говорења« увијек је у основи и нека »последица« претходних радњи у сижеу ширега текста.

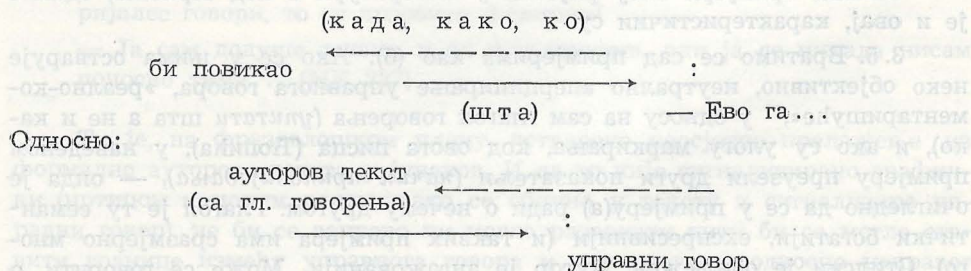
Наиме, ако очигледно упућивање на наредни текст (упућивање које може бити »потпомогнуто« и двотачком) оставимо по страни и упитамо се: Шапће? А ко, када, зашто и сл. (иако је готово аутоматизирано оно друго питање које у овоме моменту занемарујемо, а то је: Шта шапће?) — онда ће нам се у одговору појавити ситуација која претходи, непосредно или пак посредно, самој радњи израженој глаголом говорења. Све је то још очигледније кад се ови моменти појаве уз неке друге граматичке показатеље везивања за претходни текст, нпр.:

Почело би то у игри »таблића«, кад би старац добио даму и, ударајући њом о сто, *повикао*:

— Ево је... (БГ 91)

По свом значењу глаголски облик (*би повикао*) у уводноме тексту припадао би тзв. приповједачком (или историјском) потенцијалу. Дакле, облик сигнализира да се ради о неком прошлом (а тако је најчешће) догађају, и то радњи која се уз то још понављала (то је онај квалификативни, описни потенцијал). Тиме заправо глагол (морфолошки) упућује и на претходни (претходне) текст(ове), па би се могло рећи да у таквим и сличним ситуацијама остварује не само постцедентну но и *антецедентну* улогу (а за овакве сегменте може бити важан и временски параметар),¹⁵ односно *антецедентно-постцедентну*.

3.2. Глаголи говорења дакле већ у оквирима ауторскога текста почињу да антиципирају нови текст, као микротекст. Та компонента веома је важна јер се глаголи тако смисаоно и не завршавају, као што и не започињу, у дијелу текста у који су смјештени. Схематски би се то »вођење« у *напријед* и »враћање« у *назад* (како, заправо и читамо текстове)¹⁶ могло представити овако:

¹⁵ Ј. Силић, нав. дјело, стр. 122 и даље.

¹⁶ Уп. Н. Петковић, *Од формализма ка семистици*, Београд, 1984, стр. 281.

3.3. Узмимо сад овакав примјер, са глаголом *гунђати*:

а) Чича зирка око себе преко горњег руба наочара и гласно *гунђа*:
— Ама ко поједе оволике орахе... (БГ 110)

Семантика глагола *гунђати* садржи најмање двије компоненте: 1. базну сему »говорити« и 2. сему говорења неразговјетно, с пригушеним незадовољством. С обзиром на такво значење уводнога глагола у односу на друге глаголе говорења, нпр. *рекао*, *казао*, *додао*, *одговорио* и сл., могу се издвојити 1) неутрални начини сигнализирања управнога говора и 2) маркирани.

3.4. Примјери са овим потоњим глаголима (*рекао*, *казао* и сл.) припадали би оном класичном немаркираном начину увођења туђе ријечи, тако сличном начину на који се ријечцама, како смо видјели, укључује туђа ријеч у шаблон неправог управног говора. Таквих примјера у књижевноумјетничким текстовима нема много (45% од свих у којима се појављују глаголи говорења у овој позицији), нпр.:

б) Негдје средином године учитељица нам је причала о вуку, те живи овако, те храни се онако, док ће ти одједном *упитати*:
— Дјецо, ко зна какве је боје вук? (БГ 24)

Ту су се и ауторов и текст који припада лику сачували у стабилним конструкцијама шаблона. Семантика глагола ништа више не носи него што би то наводници (или цртице, тј. курзив) у сличним случајевима кад глагол говорења може и да изостане, нпр.:

ц) И ту га је онда прихватио као препелицу! А сад (кроз маглу ракије помало га и жали) изнервирао га је, а све то нема нарочитог смисла!

— Све то у животу, па и умјетност, нема сигурно неког, нарочитог, а поготово не — натприродног смисла; У нашем животу... (МК 225)

Овакви примјери нису ријетки у литератури а код Крлеже, одакле је и овај, карактеристични су.

3.5. Вратимо се сад примјерима као (б). Ако се у њима остварује неко објективно, неутрално аперципирање управнога говора, »реално-коментаришуће«, ¹⁷ у односу на сам глагол говорења (*упитати* шта а не и како), и ако су улогу маркирања, код овога писца (Ђопића), у наведеном примјеру преузели други показатељи (*начин приповиједања*), — онда је очигледно да се у примјеру(а) ради о нечему другом. Глагол је ту семантички богатији, експресивнији (и таквих примјера има сразмјерно много). Стилски је обиљежен. Аутор је ангажованији. Може се говорити о степену те ангажованости као вредновању, идеолошкој оцјени и сл. Ау-

¹⁷ М. Бахтин, наведено дјело, стр. 151.

тор својом интонацијом »боји« управни говор и прејудуцира га на тај начин. Овдје то и није случајно: аутор је, наиме, неко ко је доживио све о чему приповиједа и сад као одрастао, у *Башти шлезове боје*, сјећа се и прича, преламајући виђено и доживљено кроз свијест дјечака и одраслога на фразеолошком плану.

Као да се на овај начин, како би сликовито рекао Бахтин, »смисао-на тежина туђих речи смањује, али /.../ зато појачава њихова колоритност или животна типичност«. ¹⁸ Такви глаголи заправо наговјештавају не само ауторов однос према јунаку но однос самог јунака према реченом, однос аутора према реченом, усмјеравајући пажњу на одређене карактеристике његова израза и лика опћенито, јер ће и јунак проговорити у оваквим контекстима, по правилу, колоритно. Тако смо и овдје, као »кад по шминки, оделу или општем држању на сцени препознајемо комични лик, спремни да се смејемо још пре него што проникнемо у смисао њиховим речи«, ¹⁹ у ситуацији да преко ових глагола у ремаркама наслуђујемо (или препознајемо типичне) особине јунака, социјалне, психолошке, фразеолошке. Такви глаголи антиципирају опћенито јунаков говор те у великој мјери субјективизирају сам текст аутора (контекст) да он почне да звучи као говор јунака.

У Ђопићевом дјелу, видјели смо, то и није случајно, као што није ни у *Дневнику о Чарнојевићу* М. Црњанског (такође је написан са позиције приповједача који је једновременно и доживљач).

Код Крлеже пак, како је илустровано примјером (б), имамо нешто сасвим друго: одсуство глагола говорења у овој функцији и на овоме позиционом мјесту. Сву тежину и њихову улогу преузима ауторов текст који је у развијеним ремаркама, као фону, пред управним говором, остварен као тзв. доживљени говор, тј. у шаблону неправог управног говора у посебној модификацији, да би у тренутку кулминације прешао у управни. Нпр.:

Ни у ком погледу, ни смјеру! То су све саме мртве ријечи, а живот испод тога траје непрекидно извирујући из себе у бескрајним варијацијама лијепог, несхватљиво тајанственодивног! А све то, што Киријалес говори, то су дрзовити фељтони!

— Ја сам додуше живио и од фељтонизма, али ја се никада нисам поносио тиме... (МК 227)

Ту је, на фразеолошком плану, остварено неосјетно прелажење из формално ауторовог текста у јунаков. И да то није сигнализирано графички (цртицом и новим редом, како се обично у тексту и сигнализира управни говор), не би се заправо ни могло разазнати нити би се могле ставити границе између управног говора и неуправног, односно неправог

¹⁸ Исто, стр. 151.

¹⁹ М. Бахтин, нав. дјело, стр. 150.

управног: у ауторској ремарци као да »говори« сам јунак. Због тога и није случајно да се овдје глаголи говорења, по правилу, готово без изузетка, изостављају. Они би постајали апсолутно залихосни, па чак и у контекстима гдје такав »доживљени« говор изостаје а гдје се пак нагло и брзо прелази из реплике у реплику, као у драмском тексту, нпр.:

Шутња. Дим цигарете. Нијемо кретање од прозора до клавира. Станка. Шуман: Фантазија.

Или:

— Камо идеш? (МК 174)

Ремарке су ту неразвијене или су управо као у драмском тексту. Пажња се усмјерава на саме реплике па уводна ријеч аутора најчешће представља неку врсту »официјелнога« фона и онда кад се појави ремарка са глаголом:

Сагнувши се до пода, она је почела сакупљати расуте слике и састављајући раздеране корице албума *проговорила* је тихо и помирљиво.

— Бог буди с тобом... (МК 268)

У ремарци су садржани описи претњи (сагињање, сакупљање, састављање) па *проговарање*, као пратилачка радња, уз адвербијалне назнаке — *тихо* и *помирљиво*.

4.0. Управни говор у односу на семантику глагола говорења може дакле да »понавља« значење слично основном значењу глагола говорења, па глагол може да буде залихосан (1), јер не носи нову информацију, нпр. анализирани случај (6):

/.../ те ће одједном *упитати*:

— Дјецо, ко зна какве је боје вук?

Ту, рекли смо, глагол може лако да изостане (уп.: Док ће ти одједном: — Дјецо, ко зна...) јер основно значење, компоненту »говорења питањем« преузима двотачка, цртица и нови ред, као сигнали управнога говора (дакле, у тексту се иста значења понављају, истина на једном другом плану, правописном), односно знак питања на крају (тј. вокатив и упитна замјеница). Значење упитности (проговарања, питања наједном, упитном реченицом) носи већ одредбе *одједном*.

Присуство таквога глагола у тексту ипак је могуће објаснити: приповједачки идиом којим је остварена збирка *Башта сљезове боје* припада управо говору у којем је оваква конструкција врло обична и честа; изостављање би радњу могло динамизирати и из лаганог приповједног ритма у овом сегменту (непотребно) пребацивати у бржи. У том је смислу, стилистички дакле, присуство глагола сасвим оправдано.

И због тога се у прозном тексту могу појавити овакве ремарке:

Тако није одговорио ништа, него упита Грка, на шта би он мислио?
— Ја? Ни на што! (МК 237)

Управном говору претходи ауторов текст. У њему се најприје »пре-причава« једно питање; могући одговор се на тај начин уводи неуправним говором (уп.: упита —→ на шта би мислио упита: Шта би ти мислио?). Наиме, очигледно се питање; умјесто тога у ауторовој ремарци оно је »препричано«, али са упитником (упита Грка, на шта би он мислио?). Упитник би могао припадати само управном говору. Овако — спојени су заправо елементи двају шаблона а »скраћивање« је убрзало приповиједање и функционално припремило други одговор, дат даље, у форми управног. Тиме је омогућено да се испоље на фразеолошком плану одлике управног говора које се и нису могле »препричати«. Наиме, неки елементи израза, емоционално-афективни, не могу се појавити другдје до у управном говору јер се изражавају у »формама а не у садржини«. ²⁰ Упитник је потпуно искључио могући глагол увођења одговора, односно глагол говорења (или сличан глагол с истом функцијом на таквоме мјесту) испред одговора, као потпуно нефункционалан (прејудичиран већ таквом ремарком).

5.0. Зато што глагол говорења може да прејудичира оно што формално и сами правописни знаци сигнализирају, они могу и да изостану у прозноме књижевноумјетничкоме тексту. А када не изостају, да би се избјегла могућа стереотипност, користи се интерпозициона или постпозициона ремарка (што је знатно чешће него препозициона).

При томе може да се врши избор између, најчешће, неколико синонимних, по функцији и »сигналном« значењу у оваквим контекстима, сљедећих глагола: *рећи, казати, говорити или питати, одговорити* и сл.

По степену стилогености у овој функцији нису различити: једнако су неутрални везивни елементи. У том су смислу комутабилни конектори: сигнализирају управни говор, неутрално.

6.1. Ако би такви случајеви, као примјер (б), били они који констатирају пошто саопштавају о чину говорења, неутрално га сигнализирају, онда би примјери као (а) били они који карактеризирају, односно — квалификативни: поред овог основног носе и додатно значење, имају »+« информацију. Та »+« информација експлицитно сигнализира или ауторов однос према јунаку (I), или према реченом (II), према начину говора у управном тексту (III) и сл., било као иронија, било као афирмација или негација, подсмјех, смјех и др. Антиципирају мјесто јунака у социјалној диференцијацији, територијалној, дисциплинарној¹² и сл., или пак маркирају тренутно расположење јунака, уобичајено. И то се су ови глаголи: *гнџати* (БЋ 23), *бобоњити* (БЋ 188), *брондати* (БЋ 59), *запиткивати* (БЋ 23), *зивкати* (БЋ 84), *звоцнути* (БЋ 29), *отети се* = ненадано рећи (БЋ 93),

²⁰ Бахтин, М., нав. дјело, стр. 143.

²¹ М. Радовановић, *Социолингвистика*, БИГЗ, Бг., 1979., стр. 78.

проциједити (БЂ 92), протепати (БЂ 33), викати (МК 35), шаптати (МК 28) и др.

7.1. И у једној и у другој групи очигледна је развијачка улога глагола говорења. Код оних који констатирају изразитија, рекли бисмо по анализираном материјалу, постериорност (смјер ка наговјештавању уп-равнога говора: рекао → шта →); у ових других, квалификативних, анте-риорно-постериорана конекторска улога је израженија (шта говори → али још и како → а како → ремарка објашњава и/или »упућује« на претход-

↔

ни контекст). Због тога је, ремарка са другим типом глагола говорења раз-вијенија, по правилу. Она открива ангажиранога аутора; текст је, тада даље мање динамизиран јер пажња није усмјерена на саме реплике (и на то шта се само говори), већ на шири контекст.

ИЗВОРИ

МК — М. Крлежа, *Повратак Филипа Латиновића*, Београд, 1982.

БЂ — Б. Ђопић, *Башта сљезове боје*, Београд, 1981.

МЦ — М. Црњански, *Дневник о Чарнојевићу*, Београд, 1984.

РП — Р. Петровић, *Људи говоре*, Београд, 1981.

VERBS OF SPEAKING IN AUTHOR'S REMARKS AND A DIRECT SPEECH

Summary

In the paper a relation is being analysed between the verbs of speaking (say, tell, answer, cry etc.) and the direct speech in a prose literary-artistic text in the Serbo-Croat.

The starting point is their connecting role in bringing the text together — antecedently-postcedently: they indicate the direct speech (most frequently in the new paragraph), i. e. they »pull the text and advance it, but they also connect it with the previous one. Then, the two groups are singled out in relation to the semantics of these verbs: which *characterize* or *state* the direct speech which fol-lows after them (*cry, yell, rumble, or say, tell, answer*).